

ПРАВОВИЙ ЗВИЧАЙ У ЦИВІЛЬНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ ДРУГОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

Захарчин Н.Г.,

*кандидатка історичних наук, доцентка,
доцентка кафедри права та інформаційної діяльності
Національного лісотехнічного університету України
ORCID: 0000-0003-3000-2595*

Захарчин Н.Г. Правовий звичай у цивільному законодавстві Другої Речі Посполитої.

Досліджується місце звичаю у цивільному законодавстві міжвоєнної (1918–1939 рр.) Польщі. Відзначається, що у Другій Речі Посполитій відбувалась уніфікація національного законодавства, у тому числі у сфері цивільного права. Розпочата кодифікація зіткнулась із значними труднощами, оскільки на різних територіях відновленої Польщі попередньо функціонували різні законодавчі системи (австрійська, німецька, російська). З об'єктивних причин законодавці аж до початку Другої світової війни не встигли завершити формування власного Цивільного кодексу. Однак, у різних галузях цивільного права було прийнято ряд нормативно-правових актів, що ставили на меті узгодити існуючі розбіжності у цивільних правовідносинах єдиної держави. Такими важливими документами у галузі цивільного права стали Кодекс зобов'язань 1933 р. та Торговий кодекс 1934 р. Аналізуються роль та значення звичаю у цих а також у інших нормативно-правових актах. Так, Кодекс зобов'язань не визначав у правовому сенсі дефініцію «звичай» та пов'язані з нею поняття. Однак, дія звичаю широко використовувалась при визначенні умов, за яких зобов'язання мало бути виконане. Звичай, поряд із договором та законом, впливав на матеріальні та фінансові зобов'язання сторін. У відносинах наймодавець – наймач також важливу роль відводилось звичаю.

Розглянуто статті Торгового кодексу, в яких виокремлюється звичай та пов'язані з ним поняття. Так, вже у статті 1 окреслюється наявність звичаєвого права та алгоритми його реалізації. У Кодексі звичаєве право фактично прирівнювалось до норм господарського законодавства. Авторка показує використання законодавцем правової дефініції «торговий звичай». Відзначається, що торговий звичай становив різновид звичаїв чесного обороту, чи добросовісної поведінки, відомих загальному праву, зокрема, зобов'язальному праву міжвоєнної Польщі.

Зроблено висновок, що у цивільному законодавстві Другої Речі Посполитої активно використовувались поняття звичаю, звичаєвого права, торгового звичаю та т. зв. звичаю чесного обороту. Водночас польське цивільне законодавство не давало визначення цим поняттям.

Ключові слова: звичай, цивільне законодавство, Друга Річ Посполита, Кодекс зобов'язань, Торговий кодекс.

Zacharchyn N.G. Legal custom in civil law of the Second Polish Republic.

The paper inspects the role of a custom in civil law of interwar (1918–1939) Poland. It notes that the unification of national legislation took place in the Second Polish Republic, including the field of civil law. The codification that had been launched faced significant difficulties, as in different regions of restored Poland different legislation systems had functioned previously (Austrian, German, Russian ones). Due to objective reasons, legislators had not managed to finalize their own Civil Code until the outbreak of World War II. Nonetheless, different branches of civil law adopted several regulatory acts aiming to harmonize the existing differences in the civil legal relations of a single state. The important documents in civil law were The Code of Obligations of 1933 and the Trade Code of 1934. The paper analyzes the role and significance of a custom in those and other regulatory acts. Indeed, The Code of Obligations did not set a legal definition of a custom and related terms. Nevertheless, the effect of a custom was widely used in determining the conditions under which an obligation was to be fulfilled. Custom, along with contract and law, influenced the material and financial obligations of the parties. The custom also played an important role in landlord-tenant relations.

The paper examines the articles of the Trade Code which identify the custom and terms related to it. Indeed, Article 1 already outlines the existence of custom law and algorithms of its implementation. The Code essentially equated custom law with economic law. The author depicts how the legal definition of a custom law was used by lawmakers. It is noted that trade customs were a type of fair dealing or good faith behavior customs known to common law, in particular, the law of obligations of interwar

Poland. In addition to the Trade Code and the Code of Obligations, custom law was also mentioned in other legal acts. In particular, in the laws on bills of exchange and check law.

The author concludes that the civil law of the Second Polish Republic was actively utilizing concepts of a custom, custom law, trade custom and the so-called custom of fair circulation.

Key words: custom, civil law, Second Polish Republic, Code of Obligations, Trade Code.

Постановка проблеми. Звичай відіграє значну роль у цивільному законодавстві сучасної України. Визначаючи звичай як «правило поведінки, яке не встановлене актами цивільного законодавства, але є усталеним у певній сфері цивільних відносин» (ст. 7) [1]. Цивільний кодекс України відзначає тим самим його значимість у цивільних відносинах, осібно виокремлюючи звичай ділового обороту. Тому розвиток дефініції «звичай» та її законотворче використання у минулому, у тому числі і у сусідніх країнах, зокрема, Польській Республіці, є важливим для модернізації та удосконалення цивільного законодавства сьогодні.

Мета дослідження полягає у дослідженні ролі звичаю у цивільному праві та цивільних правовідносинах міжвоєнної (1918–1939 рр.) Польщі.

Стан опрацювання проблематики. Звичай, звичаєве право досліджувалось вітчизняними науковцями – Бедриєм М., Гримич М., Толкачовою Н. Найбільше та найактивніше основи творення цивільного права у міжвоєнній Польщі, а також розвиток у правовому відношенні дефініції «звичай» у цивільному законодавстві цього періоду розглядали польські дослідники. До таких, зокрема, слід віднести Гурніцки Л. та Кучму П. Звичаї та звичаєве право як джерела приватного права розглядав Тшцінськи К. Місце звичаю у судовому процесі досліджував Блащак Л. Однак, не зважаючи на різноманітні підходи до вивчення звичаю у системі права, питання місця звичаю у цивільному законодавстві Другої Речі Посполитої потребує подальшого дослідження.

Виклад основного матеріалу. У листопаді 1918 р. Польща відновила свою незалежність, проголосивши Другу Річ Посполиту. Державотворчі процеси вимагали змін у законодавчій системі зокрема у системі цивільного права. У відродженій Польській державі цивільно-правові відносини базувались на правових системах-залишках минулих держав – польсько-французькій, австрійській та угорській системі, німецькому та російському законодавстві. Успадковані правові акти демонстрували значну розбіжність та потребували уніфікації. Створена спеціальна Кодифікаційна комісія здійснила перші спроби систематизації та кодифікації приватного права і, зокрема, Цивільного кодексу. Було виокремлено загальну частину, визначено порядок розташування окремих розділів та розміщення спеціальних питань у межах або поза межами кодексу [2, s. 637]. Однак, кодифікація цивільного права була успішною лише частково.

Найважливішими законодавчими актами у сфері цивільного права, виданих за часів Другої Речі Посполитої стали Кодекс Зобов'язань 1933 р. та Торговий кодекс 1934 р. Також потрібно виокремити Закон про вексельне право 1924 р., Закон про авторське право 1926 р. та Закон про охорону винаходів, зразків та торгових марок 1924 р. [3, s. 585]. У деяких із зазначених законодавчих актів містилося посилання на звичай та пов'язані із ним правові поняття.

Кодекс зобов'язань від 27 листопада 1933 р. не визначав у правовому сенсі дефініцію «звичай» чи «звичаєве право». Різницю між ними показував Ф. Студницьки у наголошуючи, що, на відміну від звичаєвого права, яке є обов'язковим власною силою, звичай отримує свою обов'язковість у сфері правовідносин виключно від закону, тобто він є обов'язковим лише тією мірою, якою закон відсилає до звичаю [4, s. 64]. Вперше звичай згадується у 60 статті Кодексу. У ній оголошувалося, що «договори зобов'язують не тільки до того, що в них виражено, але й до будь-яких наслідків, що випливають із закону, звичаю або справедливості» [5, s. 1453]. На важливість звичаю у договірних відносинах вказувала також стаття 68 – «якщо особа, яка зробила оферту, вимагає негайного виконання договору або якщо за змістом оферти чи за звичаєм повідомлення про прийняття не вимагається, договір вважається укладеним, коли інша сторона своєчасно приступить до його виконання» [5, s. 1453].

Звичай, поряд із договором та законом впливав на матеріальні та фінансові зобов'язання сторін. Так, передбачалось, що завдаток, виданий при укладанні договору мав розглядатися як заміна відшкодуванню збитків у разі невиконання домовленостей, якщо інше не передбачено договором, або звичаєм (ст. 74). Кредитор мав право вимагати у боржника сплати відсотків від суми боргу, якщо це, знову ж таки, впливало або з договору, звичаю, чи закону (ст. 86) [5, s. 1454]

Кодекс зобов'язань також відсилає до поняття «звичай чесного обороту». Зокрема, у 107 статті заяву про наміри законодавець радить тлумачити так, як цього вимагають обставини, за яких вона була зроблена, добра віра і звичай чесного обороту [5, s. 1456]. Назагал, законодавець зобов'язував сторони виконувати взяті зобов'язання відповідно до їх змісту, та у спосіб, що відповідає добросовісності та знову ж таки, звичаєм чесного обороту (ст. 189) [5, s. 1461]. Якщо, до прикладу,

особа взяла на себе зобов'язання допомагати іншій особі в домашньому господарстві, а в договорі не вказано, які саме послуги вона має надавати, суд виходитиме з того, що сторони мали на увазі такі послуги, які вимагаються в даному випадку за добрими намірами або за звичаєм [6, s. 18].

Звичай застосовувався у випадку витребування неправомірної вигоди (ст. 131), враховувався при визначенні пені на прострочені відсотки (ст. 249), впливав на припинення безстрокового зобов'язання (ст. 272) та на визначення (у разі сумнівів) ціни речі чи майнового права (ст. 296) [5].

Приписи щодо дарування у Кодексі зобов'язань не застосовувались, якщо «обіцяне або надане майнове благо відповідає моральному обов'язку, міркуванням пристойності або звичаям» стаття 355 [5, s. 1473,].

У відносинах наймодавець – наймач також важливу роль відводилось звичаю. Так, якщо у договорі не встановлено строку плати за найм, вона сплачувалась у звичайний строк (ст. 384). Крім того, якщо строк платежу не встановлений договором або звичаєм, плата мала вноситься наперед (ст. 384). Якщо строк оренди не визначений, як наймодавець, так і наймач можуть розірвати договір найму, попередивши про це у встановлені або договором або звичаями строки (ст. 389). Орендна плата та стосунки між орендодавцем та орендарем могли фіксуватися або договором, або звичаєм. Ст. 410. вказувала на можливість встановлення орендної плати як договором, так і звичаєм. А у випадку не встановлення – орендна плата вносилася за півріччя не допускаючи прострочення [5, s. 1475–1477].

В загальних положеннях про трудовий договір у Кодексі зобов'язань звичай ставав основним критерієм, що визначав обсяг робіт та розмір винагороди за виконану працю. У кодексі, зокрема зазначалось, що якщо ні в індивідуальному договорі працівника, ні в колективному договорі не встановлено вид і обсяг роботи або вид і розмір винагороди – вони визначаються звичаєм (ст. 442). За відсутності іншої угоди або звичаю роботодавець був зобов'язаний виплачувати винагороду на таких умовах: якщо угодою встановлено оплату праці щомісяця або за коротші періоди часу – наприкінці кожного періоду; якщо вони були позначені за довгими періодами – наприкінці кожного календарного місяця (ст. 451). Строки виплати винагороди (ст. 451) та право на додаткові матеріальні заохочення (ст. 453) визначалися також або договором або звичаєм [5, s. 1479-1480].

Працівник повинен був виконувати свою роботу сумлінно і дбайливо, як того вимагав характер роботи або звичаї, а також законні інтереси роботодавця. (ст. 448) [5].

Термін «місцеві звичаї» законодавцем згадуються у Кодексі у зв'язку із договором довічного утримання – коли треба було організувати похорон особи, щодо якої укладено договір, за свій кошт, відповідно до місцевих звичаїв (ст. 599) [5, s. 1490].

Ще одним законодавчим актом, який мав велику вагу для визначення місця звичаю у праві міжвоєнної Польщі став Торговий кодекс 1934 р. Він підготовлений спеціально створеною Кодифікаційною комісією та вважається одним з найважливіших кодифікаційних досягнень 20-го століття у Польщі [7, s. 63]. Як вважав Т. Дзюжинський, «сфера торгівлі була і залишається сферою, де звичай розвивається найбільш енергійно; світове комерційне законодавство було кодифіковане за допомогою узансів, особливо в частині диспозитивних положень» [8, s. 366].

Вже у першій статі Кодексу окреслювалось наявність та реалізація звичаєвого права – «у торгових відносинах, за відсутності положень Торгового кодексу та спеціальних законів або поширеного у державі звичаєвого права, застосовуються положення цивільного законодавства (ст. 1) [9, s. 921]. Торговий кодекс розглядався як «lex specialis» по відношенню до Цивільного кодексу, з яким він мав спільну основу» [7, s. 74]. А звичаєве право фактично прирівнювалось до норм господарського законодавства. Як зазначив Й. Фрацков'як – «це було чітким посиланням на традиції торгового права, яке століттями формувалося лише як звичаєве право, і тому розробники Торгового кодексу вважали за доцільне підкреслити, що навіть під час розробки Кодексу звичаєве право могло відігравати значну роль» [10, s. 51]. Кодекс визнавав писане право і звичаєве право самодостатніми і незалежними джерелами права, не встановлюючи між ними жодних ієрархічних зв'язків [4, s. 58]. З іншого боку, ст. 1 містить застереження про те, що, нарівні з писаним торговим правом, застосовується лише звичаєве право, «поширене у (польській – Н.З.) державі». Вважається, що це застереження було продиктоване лише міркуваннями правової політики. Ідея полягала в тому, щоб запобігти збереженню існуючих повітових партикуляризмів «під приводом того, що в результаті звикання і застосування в торгівлі вони вже стали звичаєвим правом» [4, s. 59].

Отже, новітня правова теорія міжвоєнної Польщі розглядала звичаєве право як право, що має таку ж силу, як і писані норми. Торговий кодекс Другої Речі Посполитої розглядав звичаєве право ширше ніж, до прикладу, відповідний австрійський кодекс, «визнаючи його не лише як норму, що доповнює писане право, а й як норму, що змінює це право» [11, s. 637].

У Торговому кодексі 1934 р. наявна правова дефініція торгового звичаю. Так, ст. 500 вказувала, що «торгові звичаї відомі комерсанту». Твердження стосувалося лише торгових звичаїв, а не

торгового права, яке, незалежно від того, було відоме комерсанту, чи ні, застосовувалося до нього в силу закону (ст. 1). А. Гурніцьки у цьому відношенні зазначав, що торговий звичай не прирівнювався до звичаєвого права, але міг стати законом, якщо його застосовували на постійній основі, виходячи з переконання, що це необхідно [12, s. 181]. Вважалося, що торговий звичай становив різновид звичаїв чесного обороту, чи добросовісної поведінки, відомих загальному праву, зокрема, зобов'язальному праву міжвоєнної Польщі (ст. 107 Кодексу зобов'язань). Він не обов'язково мав бути загальноприйнятим на всій території країни, а міг залишатися лише місцевим звичаєм – або у місці укладення договору, або у місці виконання, або, нарешті, у місці знаходження одного з контрагентів. Так, стаття 576 Торгового кодексу наголошувала на тому, що розмір комісії визначається згідно звичаю у місцезнаходження агента, а за його відсутності – має бути сплачена справедлива винагорода [9, s. 966]. Крім того, торгові звичаї слід було брати до уваги у ситуаціях, коли Кодекс передбачав, що «у разі сумніву» необхідно припускати певні наслідки, тому, якщо існував інший місцевий звичай, законодавче положення не застосовувалося. Цей звичай повинен застосовуватися, навіть якщо закон на нього не посилається [12, s. 182].

На переважання торгового звичаю у договірних відносинах у сфері комерційного права вказує ст. 32 Торгового кодексу. У ній, зокрема, вказувалося, що якщо час виконання договору визначено весною, восени, сезоном або будь-яким іншим подібним чином, у разі виникнення сумнівів переважну силу має торговий звичай місця виконання договору [9, s. 963]. Отже, як зазначає М. Бедрій : «торговий кодекс 1934 р. не тільки визначив, у якому порядку повинні застосовуватися законодавчі та звичаєві норми, але й намагався вирішити колізії між місцевими звичаями, що регулювали зобов'язальні відносини» [13, с. 8].

Одним з перших законодавчих актів у сфері вексельного права міжвоєнної Польщі стало Розпорядження Президента «Про право вексельне» від 14 листопада 1924 р. У ньому також виокремлюється торговий звичай. Ст. 40 Розпорядження обумовлювало та розтлумачувало валютну цінність (вартість) векселя, зокрема, – «якщо вартість векселя виражена у валюті, яка не перебуває в обігу в місці платежу, сума може бути сплачена в національній валюті за її вартістю на день платежу, якщо тільки векселедавець не обумовив, що платіж має бути здійснений у зазначеній валюті (застереження про фактичний платіж в іноземній валюті). Вартість іноземної валюти визначається відповідно до торгових звичаїв місця платежу» [14].

На важливості звичаїв місць, де здійснювались валютні операції щодо векселів і чеків також вказувалося у законах 1936 р. від 28 квітня – Право вексельне та Право чекове (ст. 41, Право вексельне та ст. 36 Право чекове): «вартість іноземної валюти визначається, відповідно до звичаїв місця платежу» [15-16]. Отже, звичаї місцевості, де відбувалась валютна платіжна операція, були визначальними для визначення вартості валюти.

Оголошення про опис та оцінку нерухомого майна боржника здійснювалось також окрім офіційного способу – вивішування у приміщенні суду, муніципальній канцелярії, де знаходилась нерухомість, – за звичаєм, прийнятим у даній місцевості [17, s. 161]. 174 стаття Закону «Про виконавче провадження» також містила норму, яка чітко вказувала потребу окрім офіційних оголошень про аукціон щодо продажу нерухомого майна боржника, оголошення у спосіб, звичний у даній місцевості [17]. Якщо нерухомість боржника не можна було продати внаслідок існуючих обмежень права власності, встановлювалась примусова адміністрація. Вона, у свою чергу мала право заключати нові договори про оренду, у тому числі на строк та терміни, які передбачали «місцеві звичаї» (ст. 271) [17].

Незважаючи на відсутність Цивільного кодексу, у 1930 р. у Польщі було затверджено Цивільний процесуальний кодекс. У ньому констатувалося, що у випадках, передбачених законом, суд може застосовувати норми звичаєвого права за заявою однієї із сторін (ст. 351), якщо ці норми відомі суду або встановлені під час розгляду справи [18].

Висновки. Отже, у цивільному законодавстві Другої Речі Посполитої активно використовувались категорії звичай, звичаєве право, торговий звичай та звичай чесного обороту. Однак, їх конкретизація у розглянутих законах відсутня. Пов'язуємо такий стан речей із незавершеністю формування цивільного законодавства міжвоєнної Польщі, яке так і не визначило місця не тільки звичаю, але й звичаєвого права загалом у загальній системі права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>.
2. Górnicki, L. Założenia i koncepcja kodyfikacji prawa w II RP. *Prawo i Więź*. 2022. (4 (42)). S. 618–661.
3. Juliusz Bardach, Bogusław Lesnodorski, Michał Pietrzak. (2009) *Historia ustroju i prawa polskiego*. LexisNexis: Warszawa, 2009. 693 s.

4. Studnicki F. Działanie zwyczaju handlowego w zakresie zobowiązań z umowy. Kraków, 1949. 162 s.
5. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 27 października 1933 r. Kodeks zobowiązań. *Dz. U.* 1933. Nr. 82 poz. 598.
6. Longchamps de Bérier R. Czynności prawne. Encyklopedia Prawa Prywatnego. Warszawa, Bydgoszcz. 1931. 45 s.
7. Górnicki, L. Przewodnie konstrukcje i pojęcia kodeksu handlowego z 1934 roku. *Przegląd Prawa i Administracji*. 2015. 101. 63–91.
8. Dziurzyński T. Prawo zwyczajowe w przyszłej ustawie handlowej. *Czasopismo Prawnicze i Ekonomiczne: organ Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Jagiellońskiego oraz Towarzystwa Prawniczego i Ekonomicznego w Krakowie*. 1929. Z. 1-12. S. 356–367.
9. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 27 czerwca 1934 r. Kodeks handlowy. *Dz.U.* 1934. Nr 57. Poz. 502
10. Frąckowiak, J. Osiemdziesiąt lat polskiego prawa handlowego – wzloty, upadki oraz mozolna reaktywacja. *Przegląd Prawa i Administracji*. 2015. 101. S. 45–62.
11. Honzatko M. Polski Kodeks Handlowy. *Głos Prawa*. 1933. Nr 11. S. 635–646.
12. Górnicki L. Sprzedaż handlowa według kodeksu handlowego z 1934 r. *Handel w dziejach państwa i prawa*, Wrocław, 2021. S. 179–212.
13. Бедрий М.М. Значення звичаїв у зобов'язальному праві республіки Польща (1918–1939 рр.). Правова держава: історія, сучасність та перспективи формування в Україні: *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції*, м. Ужгород, 15–16 лютого 2019 р. Ужгород: Ужгородський національний університет, 2019. С. 7–10.
14. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 14 listopada 1924 r. o prawie wekslowem. *Dz.U.* 1924. Nr 100. Poz. 926.
15. Ustawa z dnia 28 kwietnia 1936 r. – Prawo wekslowe. *Dz.U.* 1936. Nr 37. Poz. 282.
16. Ustawa z dnia 28 kwietnia 1936 r. – Prawo czekowe. *Dz. U.* 1936. Nr 37. Poz. 283.
17. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 27 października 1932 r. – Prawo o sądowym postępowaniu egzekucyjnym. *Dz.U.* 1932. Nr 93. Poz. 803.
18. Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 29 listopada 1930 r. – Kodeks Postępowania Cywilnego. *Dz.U.* 1930. Nr 83. Poz. 651.